

ՌՅԺԴ. 1865 — ԲՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒԼԻՍ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐԱՄՈՒՏ

ՏՊԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

Ա. Բ. Գ. Ա. Բ. Գ. Պ. Ի. Թ. Ո. Խ. Ա. Թ. Յ. Ի.

Եթէ մտածութիւնը բերնով բա-
ցատրեղն այսինքն խօսին՝ տատուածա-
տուր և բնաձիր պարգև մը չըլլար մար-
դուս, անշուշտ զայն հնարող և աւան-
դող մարդն՝ գերազոյն մարդ պէտք էր
սեպուիլ, և յամենայն ազգաց և ժամա-
նակաց պաշտելի և պատուելի ըլլալ։
Անկէ ետև պատուելի և երախտելի հա-
մարելու է զխօսքը մնայուն ընողը՝ նիւ-
թական կերպով մը, որ է գիրն. և ի-
րաւամբ այլ մեծ և աստուածական պաշ-
տօն ընծայած են նախնիք իւրաքան-
չիւր ազգաց՝ իրենց մէջ գիր և գրու-
թիւն հնարողաց. որպիսի էր կամ կար-
ծուի մեր հին նախնեաց մէջ՝ Տիր հայրն
և աստուած գալրութեանց, որ Յունաց
և Եգիպտացոց Եռամեծ Հերմեսի հա-
ւասարի և համեմատի. իսկ քրիստո-
նէութեան ատեն մեր նոր գրոց հեղի-
նակն՝ Ս. Մեսրոպ աւմենուն յայտնի

է թէ ինչպէս երախտադիտութեամբ և
փառօք ճանչցուած և պաշտուած է յազ-
գէս՝ յեկեղեցիս և յուսումնարանս։ —
Եւ թէ յետ այս մեծարդիւն գրադիւտ
մարդկան՝ պատուոյ և երախտեաց կար-
գը՝ մէկու մը տալու ենք, անշուշտ այն
մէկն է՝ գրութիւնը շուտ և շատ ծա-
ւալել հնարողն, որ է Տպագիրն։ Այս
այլ յայտ է, թէ Եւրոպացիք՝ յառաջա-
դէմքն ՚ի գրականութեան, ինչ պատիւ
և շնորհակալութիւն կ'ընծայեն կուղ-
դէմպէրի, որ իրենց մէջ համարուի
հեղինակ տպագրութեան, թէպէտ և
Չինք յամենայնի հնապանձք (և շատ
բանի մէջ իրաւամբ), այս գիւտս այլ
իրենց սեփականեն, բայց ընդհանուր
աշխարհս չորս դար է՝ որ այս մեծ սլար-
գեա կու վայելէ, Սգրադպուրի գերմա-
նացոյ մը երկայնամիտ հանճարովը։

Մեր Հայոց կուղդէմպէրկն ո՞վ եղած

է, այսինքն առաջին անգամ հայերէն գրեր ձուլող ձևող և գիրք տպող, դեռ ոչ բոլորովին բացայայտ խնդիր մ'է, զոր արդէն լսած ես¹, Հայկակ, և գիտես որ ամբողջ հայերէն գիրք տպագրելէն առաջ՝ քանի մը եւրոպէացի բանասիրաց գրող մէջ ժՉ դարուն կիսէն առաջ ալ երեցած են հայերէն այբուբենը կամ քանի մ'երես բան, որ միայն նախընթաց անհարթ փորձ, մը կրնան սեպուիլ տպագրութեան. իսկ ամբողջ տպագրեալ հայերէն գիրք մը, թուի թէ կուղղէմպէրկի գիտէն հագիւ դար մը ետեւ եղած է, թէպէտ և դեռ անծանօթ է տպագրութեան տարին և տեղն և հրատարակողը: Տեսած եմ գիրք մը, որուն համար թէ և չեմ կրնար ըսել բացարձակ առաջին տպագրութիւն, այլ ծանօթ տպագրութեանց նկատմամբ կրնայ ըսուիլ առաջին, կամ ամենէն հին ծանուցեալ տպագիրը, երեք դարէ աւելի հին. որոյ տպագրութեան տեղւոյն և անձին չյիշատակուին (գոնէ հիմայ գտուած օրինակաց մէջ) գուցէ խորհրդով և զգուշութեամբ եղած ըլլայ. որովհետեւ առաջնութեան և հնութեան, նաև հրատարակման անարժան գիրք մ'է, և ձախ ձեռքի մը չօրհնած ընծայ կրնայ սեպուիլ. գիշերուան ծնունդ քան տունջեան, և եթէ ներելի է մեր հեթանոս հարց կամ Պարսից լեզուով խօսիլ, գարշ և խաւարաւէր Ահմէտ մը՝ որ կ'աճապարէ 'ի դուրս գալ նախ քան զանուշահոտն և լուսաւոր Որմիզդ, որպէս զի յափշտակէ մը տաց վրայ տիրապետութիւնը. սակայն լյսն և բարին թէ և քիչ մը յետոյ գայ՝ յաղթէ չարին և խաւարին²:

1 Բազմավէպ. 1830 թ. 250:

2 Այս գիրքս է Աղբարի կիսէն աւելին, միւս մասն Բժշկարան. թէ զարգացուի թէ հասարակ գրերուն ձևն, թէ ձեռքով գրուած քանի մը բառերն՝ ցրեցընեն հնութիւնը, զոր և աւելի հաստատէ անվարժ ձեռքի գրուած մ'ալ իմ օրինակիս մէջ. « Ի Բիւլն ու », որ է 1532. այսինքն 313 տարի յառաջ քան զայս տարի (1863): Գիրքն 24 թերթ է ութածալ, 16 հարկերորդաչափ երկայնութեամբ, և միայն թերթից թիւն ունի հայերէն այբբենով՝ և ոչ իւրաքանչիւր երեսաց. վերջին իջին վրայ տպագրած է ըստ հին եւրոպական տպագրող Ա. Բ. և այլն, մինչև ԻԳ:

Արդ մեզի ծանօթ և հասարակօրէն հռչակեալ առաջին հայերէն լուսաշնորհ և լուսածնունդ տպագրութիւնն եղած է յամի 1565, ամբողջ երեքհարիւրամեան շրջան մ'առաջ, որով և չորրորդ դարագլուխ է այս տարիս, արժանի յիշատակաց և տօնելի (գոնէ) վասն տպագրաց ազգիս, ըստ սովորութեան եւրոպեայց, որք չեն զանց առնուր իրենց պատմական, կրօնական և ուսումնական երևելի յիշատակաց դարադարձը տօնախմբել. ինչպէս այս տարի Փլորենտիոյ, Իտալիոյ և բոլոր ուսումնական աշխարհի մէջ՝ հնչեց մեծահանդէս փառօք և համբաւով Իտալացւոց և նոր դարուց քերդողահօր Տանգէի՝ ծննդեան 600ամեակն կամ եօթներորդ դարամուտն:

Ելլենք ասկէ 300 տարի առաջ, միտնենք մտօք ժՉ դարուն կէսը, քննենք զերեսս աշխարհի և զխորս հայրենեաց մերոց. — ինչ նորութիւն և սկիզբն նորութեանց յեւրոպիա. ինչ յուզմունք, այլայլութիւնք, յեղափոխութիւնք, վէճք, քննութիւնք, ժողովք, կռիւք, միաբանութիւնք և հերձուածք՝ վասն հաւատոց, նորադանդ վարդապետութեանց, և բողոքարկու պահանջմանց: Պատմագէտ, փիլիսոփայ և աստուածագէտ պէտք է ըլլալ չափով մը, այս մեծ՝ և եւրոպայի համար հանրական կերպարանափոխութիւնը և ծովածաւալ ծածանումը նկատելու համար. — տեսարան մը՝ որ թերևս նմանը չէ ունեցած կրթուած և զարգացած ազգաց մէջ, որոյ վերջին պատկեր կ'ըլլայ Եկեղեցւոյ տիեզերական վերջին սիւնհողոսը (Տրիդենտեան):

Պահ մը դիտելով զայս, զառնանք յարեւելս, 'ի մայրն արեւելեայ աշխարհաց, 'ի բուն մեր հայրենիս՝ 'ի Հայաստան... ինչ խորութիւն խաւարի և լուութեան. ինչպէս աննշան եղեր է այն ընդարձակ և բազմաբնակ աշխարհն, որ իսկզբան բոլոր երկրիս վրայ առաջին նշանն էր, և երկար և կերպակերպ յեղափոխութեամբք գրեթէ բոլոր հին և միջին ժամանակաց մէջ պատմաբնու-

Թեան մտադրութիւնը կրնար գրաւել, նաեւ իրեն պատերազմաց և արեանց ասպարէզ բացուած ատենն, երբ դեռ դիականց և աւերակաց մէջ ալ գտուէին և փայլէին քիչ կամ շատ կենդանի նըշխարք Հայութեան. շունչ մը հայ հոգւոյ, փայլ մը հայ հանճարոյ, գործ մը հայ ձեռին: . . . Իսկ հիմայ այս (ԺԶ) դարուս մէջ՝ յետ արիւնակոխ աւերասփիւռ արշաւանաց Լէնկթիմուրի, և պատերազմաց Շահուհի, Գարա-Եուսուֆի, Ագ և Գարա-Գոյունլու տոհմից, յետ տիրապետութեան Շահ Իսմայէլի 'ի Պարսս, և Օսմանեանց զօրանալով յարեմոյից յարեւելս աշխարհակալելու, հիմայ՝ Թէ և քիչ մը հանդարտ էր Հայոց երկիրն 'ի վրդովմանց կռուոյ և հակառակութեան, սակայն ազգին ինքնակացութիւնն գրեթէ իսպառ ջնջած կամ ճնշուած, դանդաղամած անշարժութեան մէջ: Թերեւս Հայութեան հիգագոյն դարն է ԺԵ-ԺԶ դարուց միջոցն. ոչ եկեղեցական յիշատակելի դէպք մը (յետ փոխադրութեան կամ բաժանման կաթողիկոսական աթոռոյ 'ի Սիս և յէջմիածին), ոչ ազգային քաղաքական երևոյթ մը. և ոչ այլ նշոյլ բանասիրութեան կամ գրականութեան, որ Թերեւս քան զայլ նշանս՝ երկարատեւ և յայտնագոյն ցոյց է կենդանութեան մեր ազգին: Այո, մատենագրութեան մասամբ այլ, որչափ որ ծանօթ է ինծի, մեր աղքատագոյն ժամանակն է այս. յետ գեղեցիկ փորձոյ և ջանից մեր գրասիրաց ԺԳ դարուն, (որ Թերեւս հարստագոյն է քան զամենայն դարս գրականութեան մերոյ, եթէ ոչ և ընտրեւագոյն որպէս իրմէ առջինը՝ ԺԲ), դեռ ԺԴ դարուն մէջ այլ գտուէին հետեւողը նոցա, որոց գրուածքն ցուցնեն հայկական իսկութիւն մը. և դեռ ԺԵ դարն ալ մինչև 'ի կէսն ունի քանի մը Գրիգոր և Առաքել, Թովմաս մը, Մկրտտիչ Նազաչ մը, Ամիրտովաթ մը, որք քիչ շատ ջանացած են առջին դարուց հայ քերդողութեան, պատմութեան և բնագիտութեան մուղայից պարտէզները մշակել կիսահարթ գրչով մը: Իսկ

անոնցմէ ետեւ յիշեալ դարուս մէջ՝ և ոչ անոնց հաւասարող մը կ'երևի, և ոչ հայերէն գրական լեզուի յստակութիւն, և ոչ անոր մշակութիւն գրելով ու կարդալով, որոց դիւրութիւնն ալ նուազեր էր յետ տւերմանց և աւարմանց վերոյիշեալ բռնաւորաց:

Գրեթէ նորանշան գործ մը կամ անձ մը պէտք էր այս վնասը դարմանելու և մեծագոյն վնասէ պահելու զՀայս. և եթէ գտուէր այսպիսի մէկն, կարծեմ անտարակոյս և անդանդաղ՝ մեզի այլ պէտք էր ճանչնալ զնա մեծ և յաւերժայիշատակ բարերար մ'ազգային. մէկ մը յայն ընտրեալ անձանց, որոց անուններն արժան է որ Հայկական երախտեաց տաճարին մէջ առաջին տողին վրայ գրուին:

Եղաւ, երեցաւ արդեօք այսպիսի անձ մը. պարգեւեցաւ Հայաստանի այսպիսի այցելու մը. այնպիսի ճարտարագէտ և հանճարահնար մը, 'ի միջոց ժամանակին՝ որ յետ վարժապետացն Սիւնեաց վանորէից և նախ քան զՄխիթար Սեբաստացին: — Այնքան թանձր է ժամանակին մթութիւնն կամ լուծիւնն, որ այս բանս այլ ընդհատ և ընդ աղօտ կ'երևի. սակայն հիմայ մեզի այսչափս այլ բաւական է ճանչնալու որ յիրաւի եղած է Հայոց ցանկալի այցելութիւն մը, Տպագրութիւնն, և երեցեր է եւանդուն, հնարագէտ, անձնանուէր բարերար մը, ԱԲԳԱՐ ԳՊԻՐՆ: — Այս գիւտին կամ բարեաց նախաշարժ սկզբնաւորութիւնն ինչպէս եղած ըլլալն այլ մեզի դեռ յայտնի չէ, բայց խորհրդաւոր և ոչ աննշան կերպ մը կ'երևի: Ի կէս ԺԶ դարու (յամի 1549) Ստեփաննոս Սալմաստցի կաթողիկոս՝ կու գայ 'ի Հռովմ, (Թերեւս առաջին կաթողիկոս էջմիածնի՝ որ յետ Ս. Լուսաւորչին գայ այս կաթողիկէ եկեղեցւոյ աթոռը.) մեծ մտերմութիւն կու ցուցնէ և կու տեսնէ հոն, և զնոյն կու հաւաստէ իր ընտրած աթոռակցին՝ Միքայելի, իբրեւ ժառանգութիւն մը թողլով ասոր՝ յաջորդութեան հետ՝ զնոյն մտերմութիւն. զոր և սա կ'ուզէ արծարծել յետ տասն

և աւելի տարիններու, երբ ժամանակին ղիպուածներէն ստիպուած, վաղարշապատու աթոռը թողեր, եկեր նստեր էր 'ի փոքր Ասիա, 'ի հոշակաւորն Սեբաստիա. հոն, ուր իրմէ 500 տարի առաջ մեծանունն Պետրոս Գետադարձն նստաւ և հանգեաւ: Քաղցր է ինձ այս քաղաքիս յիշատակն. որ հին ատեն Բ Հայոց մայրաքաղաք ըլլալէն, և երբեմն ('ի ԺԱ դարու) Ռատանի և վանայ տեղ Արծրունի թագաւորաց աթոռ ըլլալէն աւելի մեծ, թէ և ոչ ըստ արժանւոյն հոշակեալ յիշատակներ և հրախտիք ունի առ ազգս, կամ մասնաւոր նախախնամութեան ձիրքեր, զոր յարմար է հարեանցի յիշել այս առթովս: Քրիստոնէութեան առաջին հալածանաց դարուց մէջ շատ սուրբ նահատակներ ընծայեց Սեբաստիա, որոց անշուշտ մէկ մասն այլ Հայազգի էին. շատ օտար տեղացի առաքելիք այլ հոս (իբրև իշխանանիստ քաղաք մը Հռոմայեցւոց) դատուեցան և նահատակեցան: — Ո՞վ կրնայ Սեբաստիոյ անուան հետ չյիշել Քառասուռն Մակնոսնքն, « որը 'ի Սեբաստիոյ ծովուն զծովածով կենցաղոյս լուծին զվտանգ »: Երբ հալածանքն՝ դեռ ընդհանուր եկեղեցւոյ համար չդադրած՝ 'ի Հայս դադրեցաւ, Գր. Լուսաւորչի մը տիեզերական նահատակութեամբ և Տրդատայ մը համաշխարհական հաւատովն 'ի Քրիստոս, մեր առաջին հայրապետն 'ի Կեսարիոյ սուրբ օծութեամբ դառնալուն ատեն, « մնայր ժամանակս ինչ 'ի Սեբաստիա, հաւաքել զգասս կրօնաւորացն »: Կըրնամք ըսել թէ նորընծայ քրիստոնէահաւատ Հայութեան առաջին դաստիարակաց մեծ մասն՝ 'ի Սեբաստիոյ ընծայեցան. և չեմ անիրաւիր ըսելու այլ թէ թերևս անկէ 1500 տարի ետև, յետին քաջանշան բարերար և նորոգիչ մը հոգեւոր և մտաւոր հանճարոյ ազդիս՝ 'ի նոյն 'ի Սեբաստիոյ ծագեցաւ, Մխիթար Աթբայն: Այս Սեբաստիոյ երկու մեծաձիր լուսաւորիչ և լուսանորոգ հրեշտակութեանց մէջ, իրաւացի կու համարիմ՝ դասել զհեղինակն հայ

տպագրութեան՝ Արգար. որ թէ և հայրենեօք մերձաւոր մեծ քաղքէ մ'էր, յեւդոկիոյ (Թօքադ), այլ ասկէ ('ի Սեբաստիոյ) ելաւ 'ի հրեշտակութիւն, և իր յիշատակաց գործը կատարեց: Եթէ եւդոկիացիք ուզեն վիճիլ այս պարծանաց համար՝ ես հաճութեամբ հաւանիմ այդպիսի վիճի մը:

Արգար դպիր՝ իր քաղաքին մէջ առաջուց այլ վկայուած էր խելօքն և ճարտարութեամբ, և անկէ այլ առաջ ազնուական ծննդեամբն. թէ և վաղուց վերցուած էր Հայոց պայազատական ցեղակարգութիւնն, բայց դեռ հիմակուրնէ աւելի գտուէին և ճանչուէին հին պայազատաց շառաւեղքն. Արգարու ծնունդն մեզմէ երեք և կէս դարու չափ կը յառաջէ. իսկ անկէ վեր մինչև 'ի վերջին թագաժառանգս Կիւրիկեան իշխանազանց՝ հազիւ դար և կէս է. անշուշտ այն ատեն, այսինքն 'ի կէս ԺԶ դարու դեռ յայտնապէս տեսնուէին մեր յետին թագաւորական հարստութեան ցրուեալ և ցանեալ շառաւեղքն, ոչ միայն 'ի Կիւրիկիա, այլ թերևս այլ աւելի յօտար հայաքնակ քաղաքներ. ասոնցմէ մէկն էր մեր Արգարն այլ. թէ պէտ և որ ճրղէ առաջ եկած ըլլալն չէ յայտ: Իր ազնիւ և տոհմիկ մարդ ըլլալն՝ արդէն վկայէր Միքայէլ կաթողիկոս իր թղթովն, բայց անկէ աւելին կու գտնեմք իր որդւոյն վրայ եղած յիշատակօքն, որ և իրեն ուղեկից և գործակից էր. և անուամբն իսկ յայտնէր մեծատոհմութիւնը, Սուրբաւնչաւն կոչուելով. զոր և Լատինացիք թուի թէ 'ի նոյն նշանակ կոչեցին Մարգանդոկիոյ (Մարկոս-Անտոնիոս). գոնէ ասոր մայրն, Արգարու կինն պէտք էր թագաւորական շառաւիղէ ըլլալ. վասն զի Մաղաքիա Դպիր ժամանակագիր կ'ըսէ ասոր համար, « իւր (որդւոյն) թագազարմ Անտոնինոս Սուլթանշա սարկաւազին » . և յամին 1583 Հռոմայ մէջ գտուող Հայկազունք նոյն Սուլթանշային առաջնորդութեամբ, որ իրենց իշխան կամ վերակացու անուանեալ էր 'ի Պապէն, և Յովհ. Տէրզնցի

տպագրող երիցուն ձեռնարկութեամբ՝ առ Դաւիթ պատրիարք Երուսաղէմի գրած թղթերնուն մէջ՝ կ'անուանեն զնա «Մեր Հայոց իշխանն արքայաշինն 'ի Հակայ (Հայկ) պարոն Սուլտանն» . . . և դարձեալ «արքաազնին պարոն Սուլտանն» : — Քիչ տարի վերջ (1600) Տէր Բարթողիմէոս վարդապետ մը որ հոն 'ի Հռոմ Հայոց եկեղեցւոյն հովուապետ գրուեր էր, զինքն կ'անուանէ 'ի յիշատակարանս Աբգարայ ռզգէն, և մեր Լեոն Ե թագաւորին մէկ գտուած պարգեւագրին վաւերականութիւնը վկայելով՝ կու գրէ ներքեր. «Ես Տէր Բարդղղիմէոս Աբգարացի, այս քաղաքսորին սերմանէ, հաստատեմ զոր գրեալ է» : — Աւելի որոշ կու գրէ ուրիշ ժամանակագիր մը անցեալ դարուն, նոր անուն մ'այլ յայտնելով Աբգարու. «Պարոն Սէֆէր Աբգարենց, 'ի զարմէ թագաւորացն Հայոց, եկեալ 'ի Հռոմ դեսպան Հայաստանեայց», և այլն : Արդ ասոնք կարծեմ բաւական ցուցնեն թէ Կիւիկիոյ Ռուբինեան թագաւորաց ցեղէն ի՞նչ էր Աբգարեան տոհմը, ուսկից էր մեր Դպիրն, և Սուլթանշահ և Տէր Բարդղղիմէոսն. իսկ 'ի Հայկայ անուանելն ըզպայազատն՝ գուցէ ամէն հայ թագաւոր Հայկայ յաջորդ սեպուելովն է : — Եթէ ցեղին ազնուականութիւնն աւելորդ է, կամ մասնաւոր փառք մը չաւելցնեն բարքով աննշան մարդու մը, արդէն գործովը նշանաւոր եղողին կրնայ նոր և աւելի փայլք տալ. ուրեմն թէ ասոր համար հարկ էր մեզի զայս գիտնալ, թէ մեր ազգային պատմութեանց տեղեկութեան համար : Գանք հիմայ Աբգարու ուրիշ առաւելութեանց վրայ :

Ինքն զինքն Դպիր կ'անուանէ, որ թէ եկեղեցական կարգի փոքր աստիճաններ ունենալն կրնայ յայտնել, և թէ գրոց և գրչութեան աշակերտիլն. բայց կ'երևի թէ աւելի ճարտարութեան արուեստից ետևէ էր՝ քան պարզ գրականութեան. սակայն յամենայնի ճարտար ճարպիկ մարդ մը ճանաչուած : Աբ-

գարու յաջորդութեանց ինքնին վկայ է Միքայէլ կաթողիկոս առ Պիոս Գ գրած թղթերովն, որոց մէկն միայն լատինարէն հասած է մեր ձեռքը. յետ հաստատելու իր նուիրակին պատուաւոր և պատուարժան անձն ըլլալը, կ'իմացնէ նաև անոր կերպ կերպ ճարտարութիւններն այլ. և նախ հնարագիտութիւնն 'ի գրել, և կարգալ ծածուկ և խորհրդաբար գրուածներ, ինչպէս էր ինքնին կաթողիկոսին առջի գրածն այլ և ուրիշ գրելիքն այլ, զոր բաց յԱբգարու չէր կրնար ուրիշ մը կարգալ : Դարձեալ կ'իմացնէ՝ որ յերկուց ձեռաց այլ հաւասար յաջող էր Աբգար, ինչ որ աջովը կրնար՝ զնոյն նաև ձախովն կարող էր ընելու : Ուրիշ աւելի բարձրագոյն յաջորդութեան և ճարտարութեան մ'այլ վկայէ կաթողիկոսն, որ ինծմէ այլ բարձր կամ անհասկանալի մնայ առ ժամս : Այս թուղթս գրած է Միքայէլ կաթողիկոս յամին 1563, (ապրիլ 1) յիշեցնելու և ստուգելու համար որ անկէ առաջ նախնիքս տարին (1562 մայիսի 20) երկու երկար գիր գրեր և յանձներ էր առ Աբգար, զլուս զնելով զնա իր պատգամաւորաց առ Ս. Պապն. մէկ թուղթն ընծայական կամ յանձնարարականն էր նոյն Աբգարու համար առ Պապն, որոյ ձեռքով ընծայ խաւրէր առ քահանայապետն օրհնեալ մեռն անուշահոտ, թանկ խաչ մը և նշխարք սրբոց. իսկ միւս թուղթն որ բուն այս դեսպանութեան նպատակն պիտի յայտնէր, դեռ յերևան չէ ելած. բայց անտարակոյս է որ մասամբ հաւատոյ դաւանութեան և միաբանութեան վրայօք էր. և մասամբ (որ առ այժմ հոս մեզի աւելի հետաքննելի է) թուի թէ այն գործոյն համար էր, որոյ ձեռք զարկաւ Աբգար, և որոյ համար այսօր այլ մեզմէ կու հռչակուի :

Արդ այս թղթերով և ընծաներով, հետն առած իր Սուլթանշահ որդին, Ա-

1 Այսպէս կ'ըսէ 'ի լատիներէն թղթին. Scit superiora elementa prisca, nisi tantum ipse, qui ea etiam docebit.

ղեքսանդր անուամբ քահանայ մը, և թերևս ուրիշ անձեր այլ, ելաւ Աբգար 'ի Սեբաստիոյ երթալ 'ի Հռոմ. ուր շատ ուշ հասաւ, յամին 1564. որ թուի թէ ոչ միայն ճամբու արգելանաց համար ըլլայ, որովհետեւ կաթողիկոսը լուր և պատասխանի չառնելով՝ վերոյիշեալ գիրն այլ գրեր և հասուցեր էր առ Պապն (1563). այլ գուցէ Աբգար լսեր էր Սրբազանին մեծ և կարևոր գրաղանքն, որ ամենայն ջանքով և շուտով յառաջ տանելով կ'ուզէր կնքել Տրիդենտեան յերկարեալ ժողովը, ինչպէս որ յաջողեցաւ այլ ընելու, և մեծ գոհութեամբ հանգչելով յաթոռն սուրբ կ'ըսէր, Արդ արձակեալ Տէր զծառայս քո: Բայց գործ մ'այլ կայ եղեր իրեն տեսնելու՝ մեր հայրենեաց նկատմամբ. և այս էր գործն Աբգարու: Հասաւ սա 'ի Հռովմ' յամին 1564, և մատոյց առ Պիոս Գ բերած թղթերն և ընծայքն, և իմացաւ որ կաթողիկոսն նոր թուղթ այլ գրեր է, յորում դարձեալ կ'աղաչէ զՍ. Պապն՝ որ մեծարանգը ընդունի զԱբգար և դեսպանօրէն պատուէ զնա, ցուցնել տալով անոր՝ ինչ որ սրբութեանց և արուեստից հրաշալի տեսնելիք կան 'ի Հռովմ', և յետոյ պապական թղթով և նուիրակով յետ դարձնէ: Անշուշտ այս խնդիրքս գոհարար կերպով կատարեցան: Պիոս հաճութեամբ ընդունելով Միքայելի առաջին թուղթն, և իբրև յաւելուած մը սեպելով իր եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատանաց և փափագին, աւելի երկար և պարզ դաւանութիւն մ'ուղեց յԱբգարայ՝ Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեան վրայգը. զոր և կատարեց Աբգար իր ճանչցածը բացատրելով չափաւորապէս. այս բանիս համար անկէ ետեւ եղածը թողունք պրպտել մեզ եկեղեցական պատմութեան, որ մութ մնացած է այս տեղ. բայց այսչափս հարկ է ըսել, որ տարւոյ չափ Աբգարու մնալովն 'ի Հռովմ' երկու կողմանէ այլ քննութիւն և հաւանութիւն եղած պիտի ըլլայ. որովհետեւ Աբգար ընտանութեամբ խնդիրքներ ըրած և առած է 'ի Պապէն, ինչպէս ինք-

նին նշան կու տայ իր առաջին տպած գրոց մէջ. և զի իր Գրամիտ որդին, ինչպէս ինքն կ'անուանէ, հոն թողուց որ սովորի լաւ խտալ և լատին լեզու, և որ 20 տարի վերջն այլ յիշուի հոն 'ի Հռոմ. ուր և արդէն հոն գտուած Հայոց վերակացու և իշխան դրուեցաւ 'ի յաջորդաց Պիոսի (+ 1565), ընդունելով ազգին համար սեփական հիւրատուն մը, և եկեղեցի մը՝ Ս. Մարիամ Եգիպտացոյ, փոխանակ հին տան և եկեղեցւոյն (Ս. Աստուածածին և Ս. Լուսաւորիչ) որ մեզմէ վեց դար այլ յառաջ յիշուին 'ի Հռովմ' մօտ 'ի մեծն եկեղեցեաց 'ի Ս. Պետրոս:

Հոգևորական գործը լմնցնելով, կամ անոր հետ մէկտեղ սկսաւ Աբգար իր մեծահռչակ ուսումնական գործը, այսինքն է հայերէն տպագրութիւնը: Այս լուսաւոր ծննդեան երկունքն կամ խորհրդածութիւնն՝ արդեօք Աբգար իր հայրենի երկրէն և կաթողիկոսին հաւանութեամբ հետը բերեր էր, թէ 'ի Հռոմ' գալով միտքն արծարծեցաւ, մեզի յայտնի ըսած չէ. բայց ինչպէս առաջ այլ ըսի՝ կ'երևի թէ արդէն այս փափագովս եկած էր Աբգար 'ի Հռովմ', և թերևս կաթողիկոսին մթին խօսքերն ասոր այլ ակնարկեն: Իսկ այս ամենայայտնի է որ ծանօթ հայ տպագրութեան երկունքն եղաւ 'ի Հռովմ', ծնունդն 'ի վենետիկ: Հայն իր լուսաւոր կենաց նախնական և զլիաւոր օթանդակները՝ միշտ մեծ և հրաշալի կերպով մ'ընդունած կարծէ և պարծի. այսպէս՝ սուրբ հաւատքը, տուամարը և գիրը. այսպէս այլ իր տպագրութիւնն նախախնամական և սրբազան կերպարանք մը կ'առնու Աբգարու ձեռքով կամ ճարտարութեամբ. որ յիրաւի արժանի է մտադրութեան անոնց՝ որ պատմութեան, և մանաւանդ մտաւոր պատմութեան մէջ՝ աստուածային աջը տեսնեն նախացուցակ: Կարդա մեր առաջին ծանօթ տպագրեալ գրոց (Սաղմոսին) առաջին յիշատակը. «Ի թվականիս Հայոց ՌԺԴ (1565) ամին ես թոխաթցի» Աբգար Դպիրս, խնդրեցի զայս և ուր

» գիրս 'ի Հռոմ 'ի Պետրոս (Պիոս) փա-
 » փուն . և երեստ հրաման չի ներու . բա-
 » ընխառնութեամբ այս կարտինալացս
 » և այս եպիսկոպոսիս . և իմ գրայմիտ
 » Սուլտանշա որդւոյս» : Յիշած կարտի-
 նալներն են երեք , և եպիսկոպոս մը , որոց
 կերպարանքն և անունն ձեւացուցեր է
 փորագրեալ փոքր պատկերի մը մէջ գրը-
 քին մէկ կէս երեսին վրայ , որոյ տակն
 այլ տպագրած է յիշատակարանը . պատ-
 կերին մէջ տեղը բազմեցնելով զՊիոս Գ
 եռակարգեան խուրովը . 'ի ձախ ձեռքը
 Պետրոսեան բանալիքն , աջովն այլ օրհ-
 նելով նորոնծայ հայ գրերը՝ զոր Արքար
 'ի ծունկ իջած ներկայացրնէ Պապին ,
 և որդին Սուլտանշա յոտք կեցած իբրեւ
 հօրը թարգման՝ խնդրէ օրհնութիւն և
 հրաման մտցնելու և ծաւալելու 'ի Հայս՝
 այս մտաբացութեան կարևոր հնարքը :
 Այն կէս թաթաշափ փոքրիկ , խոշորա-
 գիծ պատկերին մէջ այնչափ բան և ի-
 մաստ բովանդակեն՝ յիշաւի ցուցնէ
 Արքարու գովեալ հնարագիտութիւնը
 և մեծցնող ու փառաւորող ձեռքն ու
 միտքն . — ինչո՞ւ չսենք թէ նաև սիրտն ու
 հոգին : Պատկերին ցուցած եօթն ան-
 ձանց մէջ՝ յետ Արքարու և որդւոյն՝
 մեղի և հասարակաց համար նշանաւոր
 անձն՝ 'ի հարկէ հոն բազմեալն և գլը-
 խաւորն եկեղեցւոյ՝ Պիոսն է , որ իր կե-
 նաց և շատոնց բաղձալի ու մեծ ու դժար
 գործը դեռ նոր վճարած (Տրիդ . Ժու-
 ղովը) , և իր անմահութեան յիշատակին
 նախափայլ ճառագայթներովը՝ մնացած
 քանի մ'ամսական կենաց նշոյլը ծած-
 կելու միջոցին մէջ՝ այս մեր հայերէն
 տպագրութեան սկզբնաւորութիւնը օր-
 հնելով կամ սրբազանելով՝ յիշաւի
 կ'առնու և կու տայ վսեմական կերպ
 և իմաստ մը : Ոչ պակաս վեհ և աւելի
 սիրելի է հասարակաց՝ մէկ ուրիշ անձ
 մ'այլ՝ կարտինալական ձեռքն անմիջա-
 պէս Պապին քովն կեցած . որ և նոյն
 իսկ սրբազանին քեռորդին էր , դեռ
 ան ատեն 26 տարուան , բայց արդէն
 արքեպ . Միլանու և Ժիրանաւոր պալա-
 տան Հռոմայ , ազնուականն ծննդեամբ
 և ազնուագոյնն մահուամբ Ս . Կարտիոս

Պարրումուս . որ թերևս սրբութեանը
 պէս՝ բազմակերպ մարդասէր բարերա-
 րութեամբն ծանօթ և հոշակեալ է
 ընդ ամենայն իտալիա և բոլոր բարե-
 պաշտ Եւրոպէ : Այսպիսի անձի մը՝
 մեր հայերէն տպագրութեան իբրեւ
 պաշտպան կամ ընթերակայ գտուիլն ,
 կու յիշեցնէ՝ ինչպէս ինծի՝ անշուշտ
 քեզ այլ , Հայկակ , Խօսնակին եկեղե-
 ցւոց կամ անորոնման անձի մը յիշատա-
 կը՝ մեր հայերէն գրոց կամ թարգմա-
 նութեան գիւտին նկատմամբ : Ի մեծ
 գրատան Միլանու կայ օրինակ մը մեր
 տպագրոց անդրանկին՝ Արքարու սաղ-
 մոսին , որ և միայն հոն գտուի (ըստ
 իմ գիտութեանս) . և այն օրինակն է՝
 զոր անշուշտ մեր Արքարն ընծայեր է
 առ սուրբ Ծիրանաւորն , և նա այլ թո-
 դեր է գրատանն . եռապատիկ ցանկալի
 յիշատակ և գրքոյկ մը , որ կրնայ կեն-
 դանի արձան մը սեպուիլ այս ըսածնե-
 րուս արգարեան նորոնծայ տպագրու-
 թեան վրայօք , և պաշտելի նշխար մը
 այն գործոյն , զոր ոչ միայն Արքար՝
 այլ և նախախնամութիւնն , հոս պէտք
 է զայս խոստովանիլ , արդարեւ կեր-
 պով մը սրբազանել ուզեր են :

Արքար այսչափով գոհ չըլլալով՝ կ'ու-
 գէ աւելի փառաւորութիւն մ'այլ ըն-
 ծայել իր հայկական տպագրութեան
 ծագման . ոչ միայն եկեղեցական այլ և
 քաղաքական հովանաւորութիւն մը կու
 ձգէ վրան . Ժամանակին նշանաւոր և
 յարեւել ծանօթագոյն եղած տէրու-
 թեան մը պաշտպանութեան տակ , վե-
 նետկոյ հասարակապետութեան : վե-
 րոյիշեալ պատկերին դիմաց՝ և նոյնչա-
 փով՝ կու ներկայացնէ ուրիշ մը . հան-
 դիսական դահլիճ մը , վենետկոյ պաշտ-
 պան և նշան Ս . Մարկոսեան ոսկեթեւ
 առիւծն վերակարգեալ 'ի վերայ ար-
 քունի գահուն , ուր բազմի այն ատե-
 նուան դուքսն Հերոնիմոս՝ իր հանդիսի
 հագուստովն . երկու կողմն իրեք իրեք ա-
 տենակալ նստին իրենց լայն լոգիկնե-
 րով պատած , որպէս թէ կարևոր խնդիր
 մ'ընեն նաւախումբ մը արձըկելու և ի-
 րենց առիւծազլուի դրօշները թոցընէ .

լու Յոնիականի կամ Ադրիականի կղզւոյ մը վրայ . . . բայց մեր ճարտարագիւտն Արզար՝ անոնց մտադրութիւնը կու դարձնէ իր նորաձոյլ հայկական տառից վրայ: — Կու ներկայանայ դա հուն աստիճանաց վրայ, ինքն այլ իր լայն վերարկուան, զնոյն խնդիրն ընելով ինչ որ ըրաւ Պապին. ծերունի և մօրուանի ատենակալաց և զբսին ծովային աչքերն՝ սուր սուր կու սկսեալն Արզարէն աւելի (որոյ ազգն և ձեն շատոնց իրենց ծանօթ են), անոր ցուցած և անծանօթ գծած ձևերուն վրայ, և թերևս կարծեն թէ անոնք նոր մոգական բանալիք մ'այլ ըլլան իրենց՝ արեւելի ճամբաներն աւելի բանալու: Այս պատկերին ներքե կու գրէ Արզար. « Եւ եկեալ 'ի գեղեցիկ նաւայ. » հանկի(ս)տ մայրաքաղաքն, որ կոչի » վանատիկ, 'ի թագաւորութեանն Երեւմոն թուծին: Եւ շինեցաք զայս » նոր գիրս, և զաս փոքր Մեկնիչս սաղ » մասացս: Հոս այլ տարւոյն թուականն նշանակելով զբսին պատուանդանին վրայ, այսպէս M. D. L. X. V. որ է 1565: — Ասով յայտնի կ'ընէ Արզար, որ 'ի Հռոմ երկնեալ հայկական տառերը ձուլեց ծնաւ 'ի վենետիկ. և մէկէն ձեռք զարկաւ անոնց նախընծայ զուգաւորութեամբ բազմացընելու այն գիրքը՝ որ և կ'ըսուի թէ նախ քան զայլ սուրբ Գիրս հայերէն թարգմանուած է, Սաղմոսն. զոր թերևս վերնագրացը համար՝ Մեկնիչ սաղմոսաց կ'անուանէ:

Յետ այս անդրանիկ տպագրութեան ուրիշ գրոց ծնունդք այլ եղան 'ի վենետիկ, չեմ գիտեր. հաւանական է որ Արզար ուրախութեամբ լցուած իր փորձին և յաջողութեանն վրայ, իբր յաղթանակաւ և աւարաւ նաւեց փութացաւ 'ի մեծ քաղաքն (կ. Պոլիս), որ այն ատենէն մինչև հիմայ ազգերնուս մեծագոյն բարգաւաճանաց ժողովարանն և կեդրոնն եղած է. ուր և բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ ազգը ներկայացընող ճանչցուէր, հիմու պէս, Պատրիարքն Հայոց: Ասոր այլ ներկայացոյց Արզար, յառաջ քան թէ կա-

թուղիկոսին, իր գիւտը և անոր երախայրիքը. և շուտով տպագրատուն մը հաստատելով, և անշուշտ առաջին տրպագրատուն կոստանդիանու և Օսմանեան տիեզերական մայրաքաղաքին մէջ տպագրեց, յամի 1567, գրականութեան առաջին հարկաւոր գիրքը, « Բարսկանոքիշն. որոյ համար կ'ըսէ մեր յետին դարուց ժամանակագիրն (Մաղաքիա) այլ մեծարանութեամբ և այլաբանութեամբ. « 'ի հայրապետութեանն » Հայոց տէր Միքայելի ԻՍ, ամի կա » թուղիկոսութեանն, 'ի մայրաքաղաքն » կոստանդնուպոլիս. յերկրորդ ամի » թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլ » թան Սէլիմի. և 'ի չորրորդ ամի պատ » ռիարգութեան տէր Յակոբ Բաբու » նապետի կոստանդնուպոլսոյ, առ ոտս » Յովանէս եպիսկոպոսին, ընդ հովա » նեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն » Հայոց, եղև ստամիսայ, այսինքն պատ » մայ գիր. և տպեցաւ փոքր քերա » կանոքիշն տղայոց, ձեռամբ անար » ժան կնքագիր դպրի և մերս Յով » թին »: Հոս բնիկ անունը լռելով կրն քազիր դպիր կ'անուանէ զԱրզար, գուցէ այսպէս կոչելով մեր հիմայ տրպագիր ըսածը. իսկ Յովթոր անուամբ, որ Մովսէս մարգարէին աներոջ անունն է, կ'ուզէ նշանակել, թէ անոր պէս այլ Արզար ճամբայ ցրցուց իր ազգին գրելաւորին՝ զազգը դիւրաւ կառավարելու կամ դատելու: — Բայց հետեւալ տարին՝ աւելի պարզ և յայտնի կու խօսի տարեգիրն. « Թի (1568-9) 'ի » կոստանդնուպոլիս նոր ստամիսայ գիր » սահմանեցին, 'ի հայրապետութեան » տեառն Միքայելին Էջմիածնի, և 'ի » պատրիարգութեան կոստանդնուպոլ » սոյտէր Յակոբին, ընդ հովանեաւ սուրբ » Նիկողայոս եկեղեցւոյն. ձեռամբ խոր » վիրապցի Առաքել Արքեպիսկոպոս, արհես » տագործութեամբ Արզար դպրին, և » իւր Անտոնինոս Սուլթանչա սարկա » լագին, որոյ գրովքն տպեալ Տօնա » ցոյցս յառաջ բերին »: Այս տօնացոյցս ես չեմ տեսեր, բայց ձեռքս հասեր են անոր ընկերակից և ժամանա-

կակից ուրիշ եկեղեցական գրքեր, մասամբ, այսինքն խաւնագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց. որոց սկիզբն և վերջն պակսի, բայց գիշերային ժամովերնագրէն յառաջ երեսի մը սկիզբը յայտնապէս կայ (տպա) « գրեցաւ Աղաթ մատուցս թվին. ՌԺԷ ապրիլ. իշ. » որ է 1569ին ապրիլը :

Սաղմոս, Տօնացոյց, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց, կու պահանջեն զԱւետարանն այլ, որոյ անգրաւնիկ արգարեան տպագրութիւն դեռ յայտնուած կամ յիշուած չէ, բայց գրեթէ անտարակոյս կ'երևի, լեցընելու եկեղեցական գրոց առաջին դասը : Քերականութիւնն այլ հիմն և սկիզբն կ'ըլլայ մեր նախնեաց խրատական և դիտնական գրոց, միանգամայն և զըպրոցական գրոց. որոց կարգը կամ ծնունդը փնտռել, թէ զժար և թէ աւելորդ կու սեպեմ հոս. բաւական ըլլայ քեզ, Հայկակ, ճանչնալն զԱրգար՝ ինչպէս հեղինակ հայերէն տպագրութեան, նոյնպէս այլ սկզբնաւոր հրատարակման թէ հոգեւոր թէ մտաւոր գրոց մերոց : Եւ այսչափս, որ թերեւ Արգարու վաստակոց մէկ փոքր մասն է, շատ ըլլայ մեզի իր մեծ մտածութիւնը, աշխատանքը, ջանքը, փորձը և յաջողութիւնը յաղթող և փառաւոր ցուցնելու. և եթէ մեր նախ յիշեալ մթին ժամանակաց լռութիւնն կու ծածկէ մեզմէ իր վաստակոց ուրիշ մեծ կամ փոքր մասերն այլ, կամ իր ծովայածուկ և նոր կողի գտնող նաւորդի մը պէս յաղթողակերպ դարձն յետ բազմամեայ պանդխտութեանն՝ առ կաթողիկոսն Միքայէլ և 'ի հայրենիս իւր, — կամ իր վերջին կենաց դիպումաժը, (որոյ առջինէն՝ կամ բոլորէն այլ հազիւ վեց կամ եօթն տարւոյ յիշատակ միայն աւանդեր է, (գոնէ իմ հիմայ գտածս), — այսչափս, կ'ըսեմ, առ այժմ՝ բաւական սեպեմք ճանաչելու և ճանաչեցընելու զԱրգարսի զպիտի մեր ազգային բարերարաց և մեծագործաց և մեծ շնորհակալեաց արժանաւորաց՝ մէկ մը : Թողունք հիմայ մեր բաղմացեալ տպագրո-

ղաց և տպագրապետաց մտաց և սրտին զգացման՝ հռչակելու գլխատակ իրենց առաջնորդին, 'ի Չորրորդ դարամտի ռապագրութեանն հայոց. մեր կողմէն փափագելով որ այսպիսի ջանքով, հանդիսաւորութեամբ և սրբազնութեամբ մը սկսեալ կամ շնորհեալ արուեստն՝ առ ազգս մեր, հիմայ յաճախութեամբ գրոց և տառից և մամլոց՝ շանարգութիւն ծննդեամբք, այսինքն հրատարակութեամբ այնպիսի գրուածոց, որ կրնան քճքճել և փճացընել աշխարհքիս հնագոյն ազգի մը պատկառելի նահապետական պատուոյ քօղը, որ և ազգիս պանծալի և ազնուագոյն մնացեալ շնորհաց մէկն է. զոր եթէ մեր հնութեան դանդաղ գրիչքն՝ բաւական չփայլեցուցին 'ի փառս մեր և աշխարհի, կրնան հիմայ շուտաշարժ անզգաստ գրիչք փոխել 'ի նախատինս մեր, և նախ իրենց. և 'ի յանդիմանութիւն յետագայ ժամանակին. այն որ թերեւ աւելի հանդարտ և զգօն պիտի ըլլայ և ամաչէ ու անարգէ այդ կրից, տգիտութեան և անկրօնութեան տհաս և տտիպ ձառնաւոր ծնունդքը. որոց վրայ թերեւ արդէն քանի մը տաքզուլս ծնողք այլ զղջացած ըլլան, և աւաղելով կրրկնած ծանօթ առածը, թէ

Ձեռքս գնայ, գիրքս մնայ :

Հ. Դ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Ճանճորտակ թոյս.

Հորանտա պտըտող վերջի Գաղղիացի ճանապարհորդներեն մեկը կը պատմէ, որ շատ տուններ իրենց պատուհաններուն ներսի դիմէն յախճապակի աւօթներուն, մէջը սպիտակիւ ըսուած բոյսը տնկած : Այն տունները որ այս բոյսը կը պահեն, ամենեւին ազատ կ'ըլլան ճանճէ :

1 Գ. Գ. Attrape-mouche.